

<https://helda.helsinki.fi>

Säätyläiset ja kuolemankulttuuri 1600-luvulta 1800-luvulle

Ilmakunnas, J.

Gaudeamus

2019

Ilmakunnas , J 2019 , Säätyläiset ja kuolemankulttuuri 1600-luvulta 1800-luvulle . julkaisussa
I Pajari , J Jalonen , R Miettinen & K Kanerva (toim) , Suomalaisen kuoleman historia .
Gaudeamus , Helsinki , Sivut 126-154 .

<http://hdl.handle.net/10138/316027>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

SÄÄTYLÄISET JA KUOLEMAN- KULTTUURI 1600-LUVULTA 1800-LUVULLE

Johanna Ilmakunnas

Helmikuussa 1800 nuori tyttö kirjoitti päiväkirjaansa isoäitinsä sairaudesta, kuolemasta ja hautajaisista kaakkoissuomalaisessa kartanossa.¹ Isoäiti sairasti ja kuoli kotonaan, mikä tyttö kuvasi päiväkirjassaan aivan tavallisena tapahtumana. Kirjeistä ja päiväkirjoista piirtyy esiin, kuinka kuolema ja kuoleman kokemukset olivat osa ihmisten elämää syntyperään ja asemaan katsomatta ja kuinka elämä ja kuolema olivat erottamaton osa arkea yhtä lailla kartanossa ja torpassa, maalla ja kaupungissa. Uuden ajan sääty-yhteiskunnassa ja 1800-luvulla muotoutuneessa luokkayhteiskunnassa vainajien yhteiskunnallisella asemalla oli suurempi merkitys kuin varallisuudella niin elämän kuin kuolemankin hetkellä.

Säätyläis- ja aateliskulttuuriin kuulunut ahkera kirjoittaminen sekä elämän ja kuoleman dokumentoiminen kirjeissä, päiväkirjoissa ja muistelmissa antaa mahdollisuuden tutkia, kuinka aikalaiset itse kirjoittivat sairauksista, vanhuudesta, kuolemasta ja kuolemanrituaaleista, kuten ruumiin pesemisestä, hautajaisista ja muistamisen kulttuurista. Uudella ajalla kirjeiden avulla hoidettiin monenlaiset asiat, liittyivätpä ne perhe-elämään, liikesuhteisiin tai kulttuuri-intresseihin. Tutkijat ovat kutsuneet naisten tapaa ylläpitää ja vahvistaa sukusiteitä kirjeiden, postikorttien ja lahjojen avulla sukutyöksi.² Syntymistä, avioliitoista, sairauksista ja kuolemantapauksista tiedottaminen oli keskeinen osa sukutyötä, ja sitä

tekivät sekä miehet että naiset, vaikka naisten sukutyö onkin saanut tutkimuksessa enemmän tilaa.

Päiväkirjoja kirjoitettiin usein kuviteltua tai todellista lukijaa ajatellen, ja kuoleman jokapäiväisyys, arkisuus ja läsnäolo kaikkialla näkyy useimmissa päiväkirjoissa. 1700-luvulla päiväkirjoihin alkoi tulla yhä useammin intiimi ja itsereflektioiva ote, vaikka almanakkamaiset päivän tapahtumia ja suvun elämää kronikoivat lyhyet päiväkirjatekstit säilyivät yleisinä. Ruotsissa ja Suomessa päiväkirjagenre oli selvästi niukempi kuin vaikkapa Britanniassa, josta löytyy hyvinkin reflektioivia kirjeitä ja päiväkirjoja jo 1500-luvulta alkaen. Erityisesti Suomessa naisten päiväkirjat ovat harvinaisia ennen 1800-lukua.³

Kirjeiden ja päiväkirjojen tapaisten intiimien lähdeaineistojen avulla tutkija voi päästä lähemmäs niitä kokemuksia, joita ihmisillä oli kuolemasta. Kuolema oli läsnä perheenjäsenten ja sukulaisten välisissä suhteissa, mikä näkyy 1600–1800-luvun päiväkirjoissa ja kirjeissä monin tavoin. Vanheneminen, kuolema ja suru sekä niihin liittyneet rituaalit olivat keskeinen osa elämää, ja niistä myös kirjoitettiin paljon.⁴

Osassa säätyläisten teksteistä kuoleman kokemuksia sanallistetaan selkeästi, kun toisista niiden löytäminen vaatii tarkkaa lähilukua. Kirjeenvaihdosta, päiväkirjoista ja muistelmista löytyy perusteellisia kuvauksia kuolemasta mutta myös ohikiitäviä häivähdyksiä kuoleman merkityksestä aikakauden ihmisille, heidän kokemuksilleen ja tunteilleen. Myös muistoesineet, hautamuistomerkit sekä kuolemaa, hautoja ja muistamista kuvaavat visuaaliset lähteet kertovat ihmisten kokemuksista.

Säätyläisten kuolema ei ollut uudella ajalla vielä siirtynyt pois kodeista sairaaloihin. Sairaaloissa kuolivat tuolloin köyhät ja yksinäiset, joilla ei ollut muuta paikkaa, jossa kuolla. Kuolemaa ei ollut vielä rajattu tiettyihin tiloihin ja paikkoihin hygieniasyistä. Muutoksen tähän toi viimeistään 1900-luvun alkupuolella vahvistunut kuoleman (ja koko yhteiskunnan) medikalisaatio.⁵ Medikalisaatio ei ole yksin 1900–2000-lukujen ilmiö, vaan se alkoi jo 1700–1800-luvulla, jolloin lääkärit kuolinvoiteiden äärellä ja sairaalat kuoleman paikkoina saivat aiempaa suuremman merkityksen.⁶ Säätyläistön piirissä koti säilyi pääasiallisena kuoleman paikkana 1800-luvun lopulle saakka.

Säätyläisten ja rahvaan traditiot ja uskomukset poikkesivat suuresti toisistaan, ja toisaalta myös kansan keskuudessa tavat saattoivat erota toisistaan pitäjittäin ja alueittain.⁷ Sen sijaan säätyläiskulttuurin piirteet olivat usein yllirajaisia ja ylikansallisia, eikä aatelin ja vauraan porvariston elämäntavassa ja kulttuurisissa käytännöissä ollut yhtä suuria ajallisia ja paikallisia eroja. Säätyläistö ei kuitenkaan ollut homogeeninen ryhmä, vaan siihen kuului hyvinkin monenlaisista sosiaalisista, taloudellisista ja yhteiskunnallisista taustoista peräisin olleita henkilöitä.

Kuolema ja kuoleman kokemukset uuden ajan Euroopassa nousivat historioitsijoita kiinnostaneiksi tutkimuskysymyksiksi viimeistään annalistien kuolemaa koskevissa tutkimuksissa 1950-luvulta alkaen.⁸ Kuolema osana elämän rituaaleja ja traditioita, samoin kuin kuolemankulttuuri, uskomukset ja tavat ovat kuuluneet erityisesti antropologian, etnologian, folkloristiikan ja uskontotieteen tutkimusaiheisiin.⁹ Kuolemankulttuurin muistojen ja muistin paikkoja hautausmaita on tutkittu erityisesti taidehistorian ja arkkitehtuurin näkökulmasta mutta myös noituuden ja taikueiden harjoittamisen paikkoina.¹⁰ Kuolema on niin ikään erottamaton osan väestöhistoriallista tutkimusta sekä ilmastohistorian tutkimusta ja tutkimusta luonnonolosuhteiden vaikutuksesta menneisyyden nälkäkatastrofeihin.¹¹ Samoin kuolema ja kuoleman kokemukset ovat osa tautien, sotien ja valloitusten historiaa.¹² Kuoleman kulttuurihistoriaa on viime vuosina tutkittu yhä monitieteisemmin ja uudenlaisia näkökulmia etsien.¹³ Uusiin avauksiin kuuluvat kuolemaan valmistautuminen uskonnon sekä sosiaalisten ja taloudellisten suhteiden näkökulmasta, kuolemaan liittyneet oikeudelliset suhteet perheissä ja yhteisöissä, muistamisen kulttuuri tunnehistorian näkökulmasta tai lasten kuolema.¹⁴

Sääty-yhteiskunnassa on tärkeää tutkia kuolemankulttuuria sekä säätyläistön että kansan näkökulmasta sen sijaan, että pyrkisi yhtenäiseen näkökulmaan.¹⁵ Ihmisten sosioekonomisen aseman ja asuinpaikan vaikutus kuolemankulttuuriin sekä kuoleman rituaaleihin on ollut merkittävä läpi historian. Kuoleman kokemukset ovat eronneet toisistaan varsinkin säätyläistön ja herrasväen sekä rahvaan välillä. Herrasväen ja rahvaan kuolemankulttuurissa on myös monia yhteisiä piirteitä, mikä johtuu osittain kirkon pyrkimyksestä yhtenäistää hautaustavat ja kuolemankulttuurit

Ruotsin valtakunnassa 1600-luvulta lähtien sekä kitkeä katolisen ja esikristillisen ajan syvään juurtuneet tavat kansan parista. Ehkä kaikkein selkeimmin tämä ilmenee siinä, miten kansankulttuuriin sisältyi aina 1900-luvun alkuun asti piirteitä esikristillisistä traditioista ja toisaalta yläluokan vuosisatoja aiemmista suureellisista hautaustavoista.

KUOLEMAN JA SURUN LÄSNÄOLO JOKAPÄIVÄISESSÄ ELÄMÄSSÄ

Ihmiselämän erityisiä epävarmuuden, vaaran ja korkean kuolleisuuden hetkiä olivat vuosisatojen ajan syntymä ja ensimmäiset elinkuukaudet. Lapsikuolleisuus oli 1800-luvulle asti suurta, ja se vaihteli alueellisesti. Elävänä syntyneistä lapsista kuoli joka viides ensimmäisen ikävuotensa aikana. Imeväiskuolleisuus oli pienempää alueilla, joissa rintaruokinta oli yleistä. Sen sijaan alueilla, joilla vauvoille tarjottiin maitoa eläinten sarvista, kuten Pohjanmaalla, kolmannes tai jopa yli puolet imeväisistä kuoli ennen kuin täytti vuoden.¹⁶ Kaupungeissa kuolleisuus oli huonon hygienian, olemattoman vesi- ja jätehuollon sekä ihmisten suuren määrän vuoksi suurempaa kuin maaseudulla, eivätkä säätyläisperheet säästyneet imeväiskuolleisuudelta.¹⁷

Valtiovalta käynnisti 1700-luvun Ruotsissa kättilökoulutuksen, jonka tavoitteena oli vähentää imeväiskuolleisuutta ja lapsivuodekuolleisuutta.¹⁸ Imeväiskuolleisuuden vähetessä 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa myös syntyvyyttä alettiin rajoittaa tietoisesti varsinkin säätyläistön ja sivistyneistön keskuudessa.¹⁹ Pikkulasten pienempi kuolemanuhka tarcoitti näin pienempää syntyvyyttä ja sen kautta myös pienempää kuolemanvaaraa naisille raskauksien, synnytysten ja lapsivuodeajan muodossa.

Ruotsissa ja Suomessa lapsia ei lähetetty imettäjälle kauas kotoa, mikä oli syntymän jälkeen seuraava kuolemanuhka pienen lapsen elämässä. Ranskassa lasten lähettäminen imettäjälle maaseudulle oli tavallista aatellis- ja porvarisperheissä 1500-luvulta alkaen pitkälle 1800-luvulle asti, käsityöläis- ja työläisäitien keskuudessa ensimmäiseen maailmansotaan asti.²⁰ Sen sijaan Pohjolan säätyläisperheisiin palkattiin imettäjät.²¹

1700-luvun lopulta lähtien uusien äitiyteen, perheeseen ja lapsuuteen liittyvien virtausten innoittamana yhä useampi säätyläisäiti halusi itse imettää lapsiaan.²² Tämä turvasi lasten elämän ensimmäisiä askelia enemmän kuin muut ruokinta- tai hoitomuodot.

Suuri lapsikuolleisuus laskee tilastollista elinikää. Todellisuudessa niin säätyläisten kuin muidenkin yhteiskuntaryhmien piirissä oli kaikenikäisiä ihmisiä ja ihmiset myös kuolivat kaikissa ikävaiheissa. Naisten elämässä kuolema oli lähimpänä synnytyksien hetkellä, ja synnytyksiä myös pelättiin, koska lähes kaikki tunsivat jonkun lapsivuoteeseen menehtyneen naisen tai synnytykseen tai pian sen jälkeen kuolleen pienokaisen.²³ Miehet puolestaan kuolivat naisia useammin onnettomuuksissa. Vaikka säätyläismiehet toimivat upseereina, ei sota merkinnyt uudella ajalla vielä samanlaista kuolemanuhkaa sotilaille tai siviileille kuin 1900-luvun niin kutsutuissa totaalisisa sodissa.²⁴ Noin kolmannes ihmisistä, niin säätyläisistä kuin rahvaastakin, kuoli 1700–1800-luvuilla ennen 15 vuoden ikää.²⁵

Ruotsin valtakunnassa aatelisperheissä oli 1700-luvulla keskimäärin viidestä kuuteen lasta, joista noin neljä eli aikuisuuteen.²⁶ Aatelisperheet olivat pienempiä kuin muut säätyläisperheet, kun taas papiston perheet olivat selvästi suurimpia.²⁷ Tilastot eivät kerro kuoleman kokemuksista, sillä ne tasoittavat erot erilaisten elämänkohtaloiden välillä. Kokemusten löytämiseksi on analysoitava lähteitä yksilö- ja perhetasolla, sillä toisissa perheissä kaikki lapset kasvoivat aikuisiksi, toisissa kaikki kuolivat.

Märta Helena Reenstierna ja ratsumestari Christian Henric von Schnell avioituivat 1775. Heille syntyi vuosina 1776–1787 kahdeksan lasta, neljä tyttöä ja neljä poikaa, joista seitsemän kuoli ennen kymmenettä ikävuottaan. Osa lapsista kuoli muutaman kuukauden ikäisinä, osa vuoden tai kahden ikäisinä. Adolf Fredrik Ludvig ja Fredrika Christina kuolivat 8- ja 5-vuotiaina, molemmat kesällä 1789, todennäköisesti johonkin epidemiaan. 1790-luvulla von Schnellin pariskunnan kahdeksasta lapsesta oli elossa enää vuonna 1780 syntynyt Hans Abraham.²⁸ Märta Helena Reenstierna ryhtyi kirjoittamaan päiväkirjaa vuonna 1793 lasten kuoleman jälkeen. Päivittäisiä tapahtumia Årstan kartanossa raportoivasta päiväkirjasta näkyy hänen surunsa, josta muistuttivat vuosittain lasten syntymäpäivät, nimipäivät ja muut muistopäivät, vaikka Reenstierna ei

omia tunteitaan juuri erittelekään.²⁹ Reenstiernan äiti, Catharina Maria von Köhler, puki muistikirjassaan vuonna 1789 sanoiksi tyttärensä ja tämän puolison surun heidän menetettyään jo seitsemän lasta:

Mutta hänen [Adolf Fredrik Ludvig von Schnellin] surevien vanhempiensa sydäntä raastava suru on sen sijaan sanoinkuvaamaton [...] toivon Jumalan armeliainta lohdutusta suruun ja vanhempien verta vuotaville sydämille kuten myös minulle syntiselle, jotka ovat nyt saaneet maistaa surun katkeraa kalkkia [...]. Jumala tietää että sydämeni vuotaa verta surusta ja näiden rakastettavien lasten poismenosta. Vaikka he ovat nyt ikuisesti autuaita.³⁰

Vaikka pikkulasten kuolemat olivat niin yleisiä, että jokaisen oli varauduttava niihin, surtiin lasten kuolemia.³¹ Ne kuitenkin hyväksyttiin osaksi elämäntulkua, suruksi, jonka kanssa oli eletävä. Sen sijaan nuorten

aikuisten kuolemaa oli vaikeampi hyväksyä.³² Aikuisuuteen asti selvinnyt Hans Abraham von Schnell aiheutti paljon huolta vanhemmilleen käytöksellään, viinanjuonnillaan ja velkaantumisellaan, jotka ylittivät sopivaisuuden rajat ja pakottivat hänet eroamaan upseerinvirastaan. Märta Helena Reenstierna kirjoitti päiväkirjassaan useita kertoja pojan vanhemmilleen aiheuttamasta huolesta sekä pelostaan, että pojalle tapahtuisi jotakin. Marraskuussa 1812 tuolloin 32-vuotias von Schnell hukkui Årstan kartanon edustalla olevaan jäätyneeseen lahteen. Jäihin vajonnutta Hans Abrahamia ei saatu pelastettua yrityksistä huolimatta. Äidin suru on luetavissa päiväkirjan sivuilta, joilla hän kuvaa, kuinka jäisestä merestä ylös naaratun pojan ruumis oli turvonnut ja tumma ja kuinka hänen vaatteensa piti leikata irti ruumiista.³³

Miehet, naiset ja lapset kuolivat kaikki sairauksiin, joihin ei uudella ajalla ollut tehokasta hoitoa.³⁴ Terveys, sairaus ja kuolema liittyivät kokemuksina toisiinsa, mikä näkyy myös lähdeaineistossa. Perheenjäsenten ja sukulaisten, mutta myös liiketuttavien, kirjeet sisältävät hyvän terveyden toivotuksia sekä kertomuksia sairauksista ja paranemisista. Sairauksien ja kuoleman edessä säätyläiset turvautuivat uskontoon ja sen tarjoamaan tapaan käsitellä suurta surua ja menetystä. Vaikka uskonnon merkitys ei ollut enää 1700-luvulla ylhäisaatelin tai 1800-luvulla sivistyneistön maailmassa yhtä hallitsevassa roolissa kuin 1600-luvulla, turvauduttiin uskonnolliseen retoriikkaan ja Jumalan armollisuuteen silloin, kun kirjoittajalle tärkeät henkilöt olivat sairaina tai kuolivat.

Länsigöötanmaalla Hjärtaredin kartanossa asunut vapaaherratar Metta Magdalena Lillie sai lohtua uskostaan, kun sairaus tai kuolema uhkasi hänen läheisiään. Perheenjäsenten ja sukulaisten terveys, sairaus ja kuolema olivat alituisen läsnä Lillien päiväkirjassa. Tämä näkyy konkreettisesti myös tavassa, jolla hän aloitti päiväkirjansa. Metta Magdalena Lillie sai veljeltään Claesilta lahjaksi kesällä 1737 muistikirjan, johon hän kirjoitti ensin eräänlaista sukukronikkaa alkaen vuodesta 1706, jolloin hänen vanhempansa olivat avioituneet. Hän kirjoitti ylös vanhempiensa ja lähisukulaisensa häät, heidän lastensa syntymät, ristiäiset ja kuolemat. Syksystä 1738 alkaen päiväkirjasta tuli kuitenkin Metta Magdalena Lillielle tärkeä tapa jäsentää elämää ja aluksi myös käsitellä isän kuoleman aiheuttamaa surua.³⁵

Lilliet matkustivat mikkelinpäivän aikaan vuonna 1738 muutamaksi viikoksi Bjärkaan, jossa Metta Magdalena Lillien isä Jean Abraham Lillie sairastui ja kuoli joidenkin päivien kuluttua. Lillielle isän kuolema aiheutti surua ja ahdistusta, jonka hän purki päiväkirjan sivuille. Metta Magdalena vaikeroi, kuinka isän menetys oli perheelle ylittämätön vahinko, suru ja päivittäin kasvava onnettomuus, josta selviytymiseen hän pyysi Jumalan apua. Vahva usko Jumalaan ja Jumalan säätämään ihmisten rajalliseen aikaan maan päällä heijastuu päiväkirjasta, ja on selvää, että usko antoi Metta Magdalena Lillielle voimia surun käsittelyyn. Hän koki suurta huolta myös isän kuoleman aiheuttamasta muutoksesta perheessä sekä lesken ja neljän naimattoman tyttären selviytymisestä.³⁶ Huolta lisäsi todennäköisesti se, että Lillien perheen ainoa poika Claes työskenteli tuolloin kaukana kotikartanosta Turun Akatemiassa kansliasisteerina.³⁷ Hän ei voinut tulla äitinsä ja sisartensa tueksi ainakaan kovin nopeasti.

Helmikuussa 1750 Metta Magdalena Lillie kirjoitti päiväkirjaansa, että hänen äitinsä Ulrika Eleonora Hierta oli hyvin sairas ja perhe oli lähettänyt hakemaan välskäreä. Tämä saapui Göteborgista muutaman päivän kuluttua. Välskärin valmistama keitos lievitti äidin oloa niin, että Metta Magdalena Lillie saattoi maaliskuun alussa kirjoittaa itsensä ja sisarustensa laittavan sydämessään kaiken toivonsa ja uskonsa siihen, että Jumala parantaisi äidin. Huoleen äidin kuolemasta sekoittui myös huolta tulevaisuudesta, sillä molempien vanhempien kuolema olisi vaikuttanut siihen, missä Metta Magdalena Lillie ja hänen kolme naimatonta sisartaan olisivat mahdollisesti voineet asua. Hän kirjoitti, että kaikki neljä aikoivat asua kotikartanossa niin kauan kuin Jumala soi. Tämän mahdollisti toisaalta myös se, että Metta Magdalenan veli Claes Lillie suhtautui suojelevasti sisaruksiinsa ja pyrki heidän parhaaseensa.³⁸

Metta Magdalena Lillien päiväkirjasta on luettavissa, että hän toivoi ja uskoi, että veli kuuntelisi sisartensa toiveita myös äidin kuoleman jälkeen. Metta Magdalenan ajatuksissa kuolema liittyi siis voimakkaasti myös perheen sisäisiin taloudellisiin ja oikeudellisiin voimasuhteisiin. Isän kuoleman jälkeen Lillien perheessä veli oli tyttärien lähin miespuolinen sukulainen ja siten myös heidän holhoojansa, jonka tahtoon ja toiveisiin sisarten oli taivuttava ainakin periaatteessa. Äidin eläessä perhe asui

Hjärtaredin kartanossa, mutta Metta Magdalena Lillie oli hyvin tietoinen siitä, että hänen veljellään oli valta tehdä omaisuudelle haluamallaan tavalla, ja että äidin kuolema olisi todennäköisesti vaikuttanut asiaan tavalla tai toisella. Ulrika Eleonora Hierta kuoli kuitenkin vasta 1761, kauan sen jälkeen, kun hänen tyttärensä avioitui ja lakkasi kirjoittamasta päiväkirjaa 41-vuotiaana vuonna 1750.

Vainajan ikä, asema ja sukupuoli vaikuttivat kuoleman kokemiseen. Säätyläisten kuolema ei ollut uudella ajalla yksinäinen eikä yksityinen, vaan se kosketti monella tapaa perhettä ja sukukuntaa. Aikuisen kuolema oli lapsen kuolemaa ja miehen kuolema naisen kuolemaa suurempi onnettomuus. Perheen isän kuolema tarkoitti emotionaalisen menetyksen lisäksi suuria ulkoisia muutoksia perheenjäsenten välisiin suhteisiin, heidän sosioekonomiseen asemaansa ja tulevaisuudennäkymiinsä. Kirjeenvaihdosta ja päiväkirjoista välittyy ihmisten huoli läheisistään. Vanhemmat olivat huolissaan lapsistaan ja heidän joutumisestaan kuolemanvaaraan, olipa kyseessä pojan osallistuminen sotaan tai tyttären lähestyvä synnytys. Nuoret ihmiset puolestaan tunnistivat elämän rajallisuuden omissa isovanhemmissaan: he varmasti ajattelivat, että kuolema oli lähempänä heidän isovanhempiaan kuin heitä itseään.³⁹

Huoli puettiin sanoiksi usein epäsuorasti muille kuin huolen kohteina olleille kirjoitetuissa kirjeissä. Vanhenevan isän pelko pojan mahdollisesta haavoittumisesta tai kaatumisesta kaukana kotoa näkyy esimerkiksi kreivi Axel von Fersenin lapsilleen kirjoittamissa kirjeissä. Fersenin vanhin poika Hans Axel osallistui Yhdysvaltain vapaussotaan Ranskan joukoissa vuosina 1780–1783, ja isä ilmaisi huolestuneisuutensa kirjeissään tyttärilleen ja nuoremmalle pojalleen. Kesäkuun alussa 1782 Fersen kirjoitti tyttarelleen Sophielle: ”Minulla ei ole uutisia Axelista, vihaan tätä sota.” Ja kesäkuun lopulla: ”En ole kuullut Axelista sitten 23. lokakuuta, se on hirveää.”⁴⁰ Näissä kahdessa pienessä katkelmassa ilmenee 1700-luvun ihmisten arkinen suhde kuolemaan. Kirjeet kulkivat Atlantin yli ja Länsi-Euroopan satama-kaupungeista Tukholmaan hitaasti. Kuitenkin postinkulku oli melko varmaa, ja isän ja pojan kirjeenvaihtoa sodan ajalta on säilynyt paljon.⁴¹

Fersenin nuorempi poika Fabian von Fersen matkusti Euroopassa 1780-luvun alussa, osallistui Kustaa III:n sotaan Venäjää vastaan vuosina

1788–1790 ja matkusti jälleen Eurooppaan sodan jälkeen ja Ranskan valankumouksen puhjettua.⁴² Kesäkuussa 1789 Axel von Fersen kirjoitti Ljungin linnasta tyttärelleen Sophielle, että ”Jumala auttakoon onnetonta Fabianiani, huoleni hänestä häiritsee maalaiselämääni”.⁴³ Elokuussa 1789 Axel von Fersen kirjoitti Fabianille: ”Olisin hyvin onnellinen täällä, ellen olisi niin huolissani pojistani.”⁴⁴ Vaikka kuolema oli alati läsnä, ei siihen suhtauduttu tunteettomasti tai kylmän laskelmoivasti vaan pikemminkin väistämätön hyväksyen. Kuitenkin lasten, nuorten ja terveiden aikuisten kuolemaa myös pelättiin. Axel von Fersen pelkäsi poikiensa puolesta, sillä hän oli itsekin upseeri, joka tiesi hyvin sodankäynnin, leirielämän ja matkustamisen vaarallisuuden. Hän kaipasi jatkuvasti varmistuksia siitä, että hänen molemmat poikansa olivat elossa ja terveitä.

Vaikka kuolemaa pelättiin sairauksien, raskauksien, synnytysten, pitkien matkojen ja sotien aikana, eivät ihmiset eläneet uudella ajalla lamauttavassa kuolemanpelossa. He suunnittelivat elämäänsä ja tulevaisuuttaan sekä lastensa ja lastenlastensa elämää ja tulevaisuutta. He matkustivat, opiskelivat ja solmivat avioliittoja, saivat lapsia ja viettivät asemalleen tyyppillistä elämää. Naisten lapsivuodekuolemat tai miesten kuolettava haavoittuminen tai kaatuminen sodassa olivat ennakoitavampia kuin terveiden aikuisten odottamaton kuolema. Kuolemantapaus merkitsi aina perheessä ja suvussa voimasuhteiden muutosta. Erityisen selvää tämä oli, jos perheen tai suvun pää kuoli odottamatta. Isän kuolema saattoi merkitä aikuisuuden kynnyksellä olleille pojille muuttuneita urasuunnitelmia tai avioliittotoiveita tai suunniteltua lyhyempiä mahdollisuuksia opiskeluun.

RITUAALIT, TAVAT JA TUNTEET PERHEENJÄSENEEN KUOLLESSA

Sairaista ja kuolevista huolehtivat erityisesti naiset. Kirjeiden, päiväkirjojen ja muistelmien perusteella on selvää, että 1700-luvulta alkaen ja varsinkin 1800-luvulla naiset hallitsivat säätyläistön parissa monia kuolemaan liittyviä rituaaleja ja heidän toimintansa teki kuoleman ja sen kohtaamisen näkyväksi perheessä ja kodin ulkopuolella.⁴⁵

Ester Sidonia von Raschau asui tyttärensä Ester Sofia Nohrströmin ja tämän puolison perheessä Hämeenkyön kartanossa Elimäellä kuolemaansa asti. Helmikuussa 1800 Raschaun tyttärentytär Jacobina Charlotta Munsterhjelm kirjoitti päiväkirjassaan, että äidinäiti sairasti ja kävi niin heikoksi, että perhe valvoi hänen luonaan kuolemaa odottaen. Lääkäri Sven Björcklund kävi katsomassa ”isoäitiä, joka on sairas, nyt hän ei lainkaan voi puhua eikä liikuttaa oikeaa kättään, myös jalat ovat hieman halvaantuneet”, Jacobina Charlotta kirjoitti.⁴⁶ Sukulaisia ja ystäviä lähetettiin hakemaan, jotta nämä olisivat voineet nähdä 80-vuotiaan isoäidin vielä ennen tämän kuolemaa. Anders Gustaf Munsterhjelm matkusti Loviisaan, josta hän toi lääkkeitä anopilleen sekä mustaa nauhaa tyttärilleen suruasuja varten. Elimäen kirkossa rukoiltiin Ester Sidonia von Raschaun puolesta. Hänen sairastaessaan ja kulkiessaan kuolemaa kohti valvoivat tyttärentytöt hänen sairavuoteensa ääressä käsitöitä tehden. 12. helmikuuta vuonna 1800 Jacobina Charlotta Munsterhjelm kirjoitti: ”tänään on hyvin merkittävä päivä, sillä kello kaksitoista aamupäivällä äidinäiti kuoli, mutta hän teki pitkään kuolemaa ennen kuin kuoli [...]”⁴⁷

Isoäidin kuoleman jälkeen alkoivat hautajaisvalmistelut ja valmistautuminen suruaikaan. Tähän kuului ruumiin peseminen ja valmistaminen hautajaisiin, arkun tilaaminen ja suruasujen ompeleminen sekä mustareunaisen paperin ja mustan sinettilakan ostaminen ja surukirjeiden lähettäminen sukulaisille ja ystäville.⁴⁸

Kuolinvuoteella vieraileminen ja kuolevan viimeisten hetkien valvominen olivat tärkeä osa kuoleman ritualisointia ja toisaalta tapa lujittaa siteitä perheeseen, sukuun ja naapurustoon, sillä säätyläiset kunnioittivat naapureitaan vierailemalla näiden kuolinvuoteiden äärellä.⁴⁹ Surukirjeet olivat puolestaan uudenvuodenkirjeiden, onnittelukirjeiden ja muun suvun tapahtumista kertovan kirjeenvaihdon lisäksi yksi sukutyön muoto, jolla ylläpidettiin perhesuhteita ja sukuverkostoja yhteiskunnassa. Jokainen ihminen kuului lähimmän perheensä lisäksi laajempaan sukuverkkoon. Näin kuolemanrituaalit punoutuivat osaksi laajempaa kulttuurista toimintaa, joka tähtäsi suku- ja perheyhteyden ylläpitämiseen ja lujittamiseen sekä tapakulttuurin, arvojen ja normien siirtämiseen sukupolvelta ja perheenjäseneltä toiselle.

Samaan aikaa, kun Jacobina Charlotta Munsterhjelm kirjoitti päiväkirjassaan isoäitinsä sairaudesta ja kuolemasta, hän kirjasi, kuinka Hämeenkylässä kartanoon saapui surukirje, jossa kerrottiin Adolf Aminoffin, Munsterhjelmien tädin puolison, kuolemasta. Hieman myöhemmin saapuivat myös hautajaiskutsut Aminoffin hautajaisiin sekä tieto isoäidin källyn kuolemasta.⁵⁰

Säätyläisnaiset ja lapset kuolivat useimmiten kotona omassa vuoteessaan, kun taas miesten kuolema ei kuulunut yhtä selkeästi kodin piiriin. Toki kuolema saattoi kohdata naiset vaikkapa pitkän sukulaisvierailun tai kylpylässä oleskelun aikana. Miehet kuitenkin matkustivat naisia enemmän, he osallistuivat sotiin ja tutkimusretkiin, joilla kuoleman riski oli suuri. Silti valtaosa säätyläisistä kuoli kotonaan perheen ja läheisten ympäröimänä, jolloin kuolemaan saattoi valmistautua. Moni saavutti korkean iän ja kuoli melko rauhallisesti, kuten 80-vuotiaaksi elänyt Ester Sidonia von Raschau tai Axel von Fersen, joka kuoli 75-vuotiaana vuonna 1794 makuuhuoneensa sohvalle Tukholmassa. Läsä olivat kreivi von Fersenin puoliso, tytär ja tyttärenpoika.⁵¹ Sairas Christian Henric von Schnell kuoli 77-vuotiaana omassa vuoteessaan loppiaisenä 1811. Hänen vaimonsa oli maannut heikon miehensä vieressä kuolemaa edeltäneet yöt ja kastellut tämän kieltä vedellä helpottaakseen kuolevan oloa. Kun puoliso kuoli, oli 57-vuotias Märta Helena Reenstierna niin uupunut, ettei pystynyt edes itkemään, ja hänen sydämensä oli aivan turtunut.⁵²

Surua käsiteltiinkin eri tavoin. Jacobina Charlotta Munsterhjelm ei ehkä osannut pukea sanoiksi omia tunteitaan isoäidin kuolemasta samalla tavalla kuin tuleva runoilija, kreivi Johan Gabriel Oxenstierna, joka kuvaili äidinäitinsä surua tämän menetettyä tulipalossa kotinsa tai omaa surumielisyyttään hyvästellessään isoäitinsä kesällä 1769, jolloin molemmat tiesivät, etteivät tulisi näkemään toisiaan enää: ”Olin äärettömän liikkuttunut jättäessäni hyvästit Isoäidille, jota en todennäköisesti näe enää koskaan.”⁵³ Surun, kaipuun ja muiden tunteiden puuttuminen päiväkirjoista tai kirjeistä ei tarkoita sitä, etteikö läheisen ihmisen kuolema olisi herättänyt näitä tunteita. Tunteiden ilmaiseminen ei ollut yhä luontevaa kaikille ihmisille. Esimerkiksi valistuksen ja varhaisromantiikan aikakauden romaaneja ja matkakertomuksia lukenut upseeri pystyi käyttämään

tunteidensa ilmaisemiseen kieltä, joka saattoi olla hänen vähemmän luke-neelle sisarelleen tavoittamattomissa.

Kun Jacobina Charlotta Munsterhjelman veljen Anders Munsterhjelman vaimo Vendela Glansenstierna kuoli keuhkotuberkuloosiin 46-vuotiaana tammikuussa 1821, oli puolison suru lohduton. Maaliskuussa 1821 Anders Munsterhjelm kirjoitti pariskunnan tyttärelle Sofielle vaimon kuoleman aiheuttamasta surusta: ”Aika on kulunut jotenkuten pienissä arkiaskareissa – vaikka välillä kyynelehtien; erityisesti silloin kun seisoin hänen haudallaan sunnuntaina – minun täytyi olla lähellä häntä kauan – kauan.”⁵⁴ Munsterhjelman perheenjäsenten hellät tunteet toisiaan kohtaan ilmenevät kauttaaltaan heidän kirjeenvaihdossaan.⁵⁵ Tunteiden ilmaiseminen kirjallisessa muodossa ja tunteellinen puhetapa siirtyivät sukupolvelta toiselle ja muuttuivat näin osaksi säätyläisten ilmaisutapoja.

Kuoleman kokemukselle ja sen herättämille tunteille annettiin säätyläiskulttuurissa paljon tilaa. Vainajan ruumis pestiin ja asetettiin arkussa nähtäville saliin, jossa perheenjäsenet ja sukulaiset, ystävät ja tuttavat saattoivat käydä jättämässä jäähyväiset.⁵⁶ Vainajan ruumiin koskettaminen oli hyväksyttyä, ja vanhemmat saattoivat syleillä ja suudella kuolleita lapsiaan useita päiviä näiden kuoleman jälkeen.⁵⁷

Lit de parade eli korkea-arvoisen vainajan asettaminen kuolinvuoteelle julkisesti nähtäville kuului 1500-luvulta alkaen Ruotsin kuninkaallisten ja aatelin hautauskulttuuriin. Käytäntö oli selvästi harvinaisempi 1700-luvulla, mutta se tuli uudestaan suosioon 1800-luvun lopulla. Vainajan esittäminen julkisesti tai puolijulkisesti arkussa puettuna hautaamista varten sekä surutalon ja kuolinhuoneen koristelu kankain, kynttilöin, kukin ja seppelein manifestoi vainajan, hänen perheensä ja sukunsa asemaa ja vaikutusvaltaa.⁵⁸ Kuolemaan liittyneiden tapojen ja rituaalien uusintamisessa naisilla oli tärkeä rooli. Säätyläisnaisten elämänkulkua tutkinut etnolog Angela Rundquist painottaa, että säätyläistön ja herrasväen naisten toiminta oli kulttuurinen ja sosiaalinen järjestelmä, joka säätyli yläluokan elämäntapaa ja tuki jäseniään emotionaalisesti raskaina hetkinä, kuten kuoleman äärellä.⁵⁹

HAUTAJAISET VAINAJAN ARVON MANIFESTAATIONA

Aateliskulttuurissa hautajaiset tekivät kuoleman ja sitä kautta vainajan suvun aseman näkyväksi yhteiskunnassa ja paikallisyhteisössä niin maalla kuin kaupungissakin. 1600-luvulla aatelisten hautajaiset olivat valtavia spektaakkeleita, jotka kestivät useita päiviä. Kuolemankulttuuri tehtiin näkyväksi ruumissaarnoilla, hautajaisrunoilla, hautajaismusiikilla, hautamonumenteilla, hautakappeleilla ja valtavilla hautajaisvaakunoilla, joita kannettiin arkun edellä hautajaissaatossa ja jotka hautajaisten jälkeen sijoitettiin vainajan hautakirkkoon tai kotikirkkoon.⁶⁰

Amiraali, valtaneuvos ja sotamarsalkka, vapaaherra Carl Carlsson Gyllenhielmin ruumissaatossa Tukholmassa helmikuussa 1651 oli trumpetisteja, neljäsataa ratsumiestä, viisisataa jalkamiestä, pappeja, arkkua kantaneita laivaston miehiä sekä Gyllenhielmin leski Kristina Ribbing ja sukulaiset, joita seurasivat valtaneuvokset ja muut arvovieraat. Heitä seurasivat omissa vaunuissaan kuningatar Kristiina ja leskikuningatar Maria Eleonora.⁶¹ Kun sotamarsalkka ja valtaneuvos, kreivi Jacob De la Gardie kuoli Tukholmassa elokuussa 1652, osallistui hänen hautajaissaattoonsa noin tuhat jalka- ja ratsumiestä.⁶²

Hautajaisia lykättiin joskus jopa kuukausia, jotta niihin saatettiin kutsua kaikki tärkeät henkilöt. Vapaaherratar Ebba Maria Fleming kuoli huttikuussa 1678 ja hänen puolisonsa vapaaherra Lorentz Creutz nuorempi järjesti vaimolleen seuraavassa vuodenvaihteessa ylelliset hautajaiset, joiden kustannuksissa ei säästely. Historioitsija Mirkka Lappalainen liittää 1600-luvun ylimystön hautajaiskulttuurin osaksi aatelin statuskilpailua ja valtakamppailua, jossa suvun ja esi-isien korostaminen oli keskeistä.⁶³ Hautajaisten järjestäminen pitkän aikaa kuoleman jälkeen ei ollut yleistä, mutta ei täysin poikkeuksellista myöhemminkään, vaikka kuoleman ja hautaamisen välinen aika lyheni merkittävästi ja oli 1700–1800-luvulla yleensä päiviä pikemminkin kuin viikkoja, kuukaudesta puhumattakaan. Silti poikkeuksiakin oli: valtaneuvos ja amiraali, vapaaherra Carl Carlsson Gyllenhielm kuoli 7. maaliskuuta 1750, ja hänet haudattiin lähes vuotta myöhemmin 6. helmikuuta 1751.⁶⁴

Sotamarsalkka, Viaporin komentaja ja rakennuttaja, kreivi Augustin Ehrensvärd kuoli 4. lokakuuta 1772 pitkällisen keuhkosairauden uuvuttamana upseerinpuustellissaan Saaren kartanossa Mietoisissa. Hänen kuolemansa ja hautajaisensa eivät olleet aatelissuvun aseman ja vallan manifestaatio vaan kuninkaanvallan näkyväksi tehnyt ja sitä vahvistanut seremonia. Kustaa III ilmoitti vain kolme päivää Ehrensvärdin kuoleman jälkeen, että tämä haudattaisiin valtiollisin menoin ja että Ehrensvärdin viimeinen lepopaikka olisi Viapori. Historioitsija Magdalena af Hällströmin näkemyksen mukaan Ehrensvärdin hautajaisprosessi ja myöhemmän hautamonumentin pystyttäminen olivat osa Kustaa III:n vallankäyttöä, jossa kuningas hyödynsi taitavasti teatterin keinoja ja seremoniallisuutta sekä merkityksellisiä paikkoja ja tapahtumia.⁶⁵

Jos Ehrensvärd olisi kuollut Tukholmassa, hänet olisi haudattu Riddarholmenin kirkkoon. Vainaja haudattiin kuitenkin syksyllä 1772 ensin Mietoisten kirkkomaahan, minkä jälkeen hänen ruumiinsa siirrettiin seuraavana kesänä Helsinkiin. Ehrensvärdin ruumis kuljetettiin sadan henkirakuunan ja 48 jalkaväensotilaan saattamana Mietoisista Turkuun, missä kaupungin säätyläiset, porvarit ja käsityöläiset sekä muut kaupunkilaiset kunnioittivat sotamarsalkan viimeistä matkaa. Turusta Ehrensvärdin ruumis siirrettiin meritse Helsinkiin, missä seremoniat jatkuivat ja missä Ehrensvärd haudattiin Ulrika Eleonoran kirkkoon. Ehrensvärdin kuolema ja hautajaiset olivat valtiollinen seremonia mutta myös mediaspektaakkeli, josta aikalaiset raportoivat kirjeissään ja josta lehdistö uutisoi useaan otteeseen.⁶⁶ Viaporiin Ehrensvärd haudattiin vasta kymmenen vuotta myöhemmin, kesällä 1783.⁶⁷

Valtaneuvos, sotamarsalkka ja kreivi Axel von Fersenin hautajaiset Tukholmassa huhtikuussa 1794 olivat samankaltainen seremoniallinen spektaakkeli kuin Ehrensvärdin hautajaiset pari vuosikymmentä aikaisemmin, vaikka Fersen haudattiin jo viikko kuolemansa jälkeen. Fersenin yhteiskunnallinen asema oli samanlainen kuin Ehrensvärdin, hän oli niin ikään ollut sotamarsalkka ja Serafiimiritarikunnan ritari. Molemmat olivatkin hautajaisissaan asemansa perusteella oikeutetut 128 kanuunanlaukauksella sekä Riddarholmenin kirkon kellojen soitolla toimitettuun kunnianosoitukseen. Serafiimiritarikunnan lastenkodin

lasten laulaminen hautajaissaattueessa kuului sekin ritarikunnan jäsenten oikeuksiin.⁶⁸ Toisin kuin Ehrensvärdin valtiolliset hautajaiset, Fersenin hautajaiset kustansi vainajan suku, ja ne voi nähdä nimenomaan vanhan aatelissuvun statuksen seremoniallisena julkituomisena. Tässä mielessä ne muistuttivat paljon 1600-luvun aristokraattien hautajaisia.

Axel von Fersenin arkku oli vuorattu valkoisella silkkisarssilla ja mustalla pitsillä. Ulkopuolelta se oli koristeltu siselöidyillä köynnöskoristeilla ja siselöidyillä kantokahvoilla. Arkun molemmissa päissä oli ajan tavan mukaan hopealaatta, johon oli kaiverrettu vainajan nimi, aatelisarvo ja muut tittelit. Tällaisiin koristelaitoihin oli yleistä kaivertaa myös raamatunjakeita tai psalmeja.⁶⁹ Kuusi valkoista hevosta veti Fersenin ruumisvaunuja matkalla kirkkoon. Hautajaissaattueeseen kuului 86 vaunut, joissa kuningasperhe, vainajan perhe ja aatelin jäsenet seurasivat arkkua Riddarholmenin kirkkoon. Ruumissaattoon osallistui myös koko kaarti ja henkirykmentistä kokonainen pataljoona. Kreivin ja sotamarsalkan viimeistä matkaa kunnioitettiin kanuunan- ja kiväärinlaukauksin, ja kulkueen edellä käveli 150 surumusiikkia laulanutta lastenkotilasta. Katujen varsille ja ikkunoihin kerääntyi katselijoita seuraamaan näkyä.

Kaupunkitilaa hallinneen kulkueen ja kanuunanlaukausten lisäksi kirkonkellojen soitto muistutti kaupunkilaisia vainajan merkittävästä yhteiskunnallisesta asemasta. Suurissa aatelishautajaisissa kirkonkelloja soitettiin hautajaispaikkakunnan lisäksi niillä muilla paikkakunnilla, joissa vainajalla tai hänen perheellään oli omistuksia.⁷⁰ Näin kuolemasta tiedotettiin kellojensoiton välityksellä laajalle alueelle.

Aatelishautajaisissa vainajan asuinkaupungin tärkeimpien kirkkojen kelloja soitettiin hautajaispäivänä. Mitä korkea-arvoisempi vainaja, sitä myöhemmin päivällä kirkonkellojen soitto alkoi ja sitä useampaa kelloa soitettiin. Kellojen soitolle oli määrätty erilaiset taksat, mikä vaikutti suuresti siihen, kuinka taajaan ja pitkän aikaa kelloja soitettiin. Hautajaisiin ja niiden järjestelyihin liittyneet maksut vaikuttivat puolestaan siihen, kuinka näkyvät ja kuuluvat hautajaiset olivat kaupungin maisemassa, sillä kaikilla saman säädyn edustajillakaan ei ollut mahdollisuuksia maksaa samanlaisesta ruumiskellojen soitosta.⁷¹ Axel von Fersenin hautajaiset olivat oman aikansa mediaspektaakkeli, jota tukholmalaiset seurasivat katujen varsilla. Märta Helena Reenstierna oli yhdessä poikansa Hans Abrahamin kanssa kutsuttu huonekalukauppias Lundbergin kotiin seuraamaan Fersenin hautajaisaattoa.⁷² Kenraali ja kreivi Gustaf Mauritz Armfeltin hautajaiset näkyivät puolestaan Turun katukuvassa marraskuussa 1814, mistä *Åbo Almänna Tidning* raportoi neljän sivun verran eli puolet lehden numerosta. Armfelt saatettiin viimeiselle matkalleen neljän mustan hevosen vetämissä ruumisvaunuissa, Turun tuomiokirkon kaikkien kellojen soidessa ja kanuunanlaukauksien kajahdellessa.⁷³

1700-luvun puolivälin jälkeen yhä useammin säätyläistön, aristokraattien ja vauraan porvariston hautajaisiin osallistui ainoastaan vainajan lähipiiri ja hautajaiset järjestettiin pian kuolemantapauksen jälkeen. Kreivi Carl von Fersen kuoli Tukholmassa toukokuussa 1786, ja hänet haudattiin Riddarholmenin kirkkoon vain muutamaa päivää myöhemmin. Fersenille ei järjestetty näyttäviä hautajaisia kulkueineen, vaikka hänen syntyperänsä ja toimintansa Ruotsin hovissa ja Kuninkaallisen oopperan johtajana olisi voinut antaa olettaa niin.⁷⁴ Sen sijaan Fersenin kunniaksi pidettiin Ritarihuoneella muistokonsertti.⁷⁵ Aristokratian hautajaisten mitta-kaavan pieneneminen kertoo siitä, että statuksen julkituominen muutti

muotoaan 1700-luvulla. Aatelin tärkein kuolemaan kytkeytynyt statusmanifestaation väline ei enää ollut ylenpalttinen kuolemankulttuuri. Sen sijaan 1700-luvulla aateli erottautui muista säädyistä sulkemalla surutalon ovet ja ikkunat utelioiden katseilta sekä tekemällä hautajaisista yksityisen perheen ja suvun piiriin keskittyvän tapahtuman.⁷⁶ Christian Henric von Schnellin hautajaisaterialle 20. tammikuuta 1811 kutsuttiin vain 22 vierasta. Kirkkoon oli kuitenkin saapunut joitakin katselijoita seuraamaan hautajaistoimitusta.⁷⁷ Suuria vierasjoukkoja oli pääasiassa yhteisön tai valtion merkkihenkilöiden hautajaisissa, jotka tarjosivat varsinkin kaupungeissa yleisölle katsottavaa useiden tuntien ajaksi.

Lokakuussa 1788 Oulussa soivat kuolinkellot rovasti Stählelle. Pappilassa suruhuone oli verhoiltu valkoisella palttinakankaalla, ikkunoihin oli ripustettu lakanat ja peilit, pöydät ja tuolit oli peitetty. Mustaan, valkealla esiliinalla, kauluksella ja päähineellä sekä hunnulla koristettuun suruasunon pukeutunut leski ja vainajan kolme tytärtä niin ikään suruasussa istuivat liikahtamatta sohvalle hautajaisvieraiden saapuessa surutaloon. Suurella pyöreällä teepöydällä naisväen edessä oli tarjolla hilloja, konvehteja, sokeriryynejä, sitruuna- ja pomeranssitankoja, paahdettuja manteleita, kierteisiä sokerikaramelleja sekä sokerileipiä, piparkakkuja ja tippaleipiä. Vieraat lähettivät tippaleivät nenäliinoin käärittyinä koteihinsa lastensa nautittaviksi. Kerjäläispoikien kuljettamat nenäliinoin käärityt tippaleivät toimivat Oulun kaduilla merkinä siitä, että hautajaisaatto oli lähdössä pappilasta kohti kirkkoa.⁷⁸ Kaupungin tai pitäjän merkkihenkilöiden hautajaiset olivat tapauksia, avoimia tilaisuuksia, joihin kaikki kynnelle kykenevät osallistuivat ja joissa vainajan statusta markkeerattiin myös tarjolla olleiden ruokien ja juomien avulla, vaikka niiden laatua ja määrää pyrittiin suitsimaan ylellisyysasetuksilla. Yhteisön merkkihenkilöt haudattiin näyttävin menoin, joilla korostettiin edesmenneen henkilön asemaa osana yhteisöä ja kytkettiin heidät osaksi merkkihenkilöiden – useimmiten merkkimiesten – jatkumoihin.

Kaksitoista suruasusta talonpoikaa kantoi rovasti Stählen ruumisarkkia mustalla kankaalla verhotuilla ja lyhdyin valaistuilla ruumispaareilla. Ruumissaaton saapuessa kirkon ovelle antoi suntio merkin ja kellojen kumu taukosi. Uruista kajahti hautajaisvirsi, johon sen enempää urkuri

itse kuin seurakuntakaan eivät pystyneet osallistumaan syvän liikutuksen vuoksi. Kirkkoa valaisivat marraskuun pimeydessä sadat kynttilät, joiden valo paljasti myös kuorissa avoimen haudan, johon rovasti haudattiin, kunnes ruumis voitiin kevään tullen ja roudan sulettua siirtää hautausmaalle.⁷⁹ 1780-luvun lopun Oulussa edes mahtimiesten hautaaminen kirkkoon ei ollut enää yhtä yleistä kuin aikaisemmin, vaan kirkon lattian alle hautaaminen oli luonnonolosuhteiden vaatima välivaihe, kunnes arku saatettiin haudata hautausmaalle.

Sara Wacklin kuvaa rovasti Ståhlen hautajaisia Pohjanmaan-muistelmissaan suurena tapauksena, kollektiivisena surun ja kunnioituksen osoituksena, johon halusi osallistua koko seurakunta:

Kirkkoon kiiruhtivat murhemielin sekä vanhat että nuoret, naiset ja lapset, rikkaat ja köyhät. Nekin, jotka eivät osallistuneet hautajaisiin, halusivat kuitenkin osoittaa kunnioitustaan vainajalle ja kiitollisin mielin lausua hänelle jäähyväiset. [...] Ihmisiä seiso i kirkon penkeillä ja niiden selustoilla, ikkunalaudoilla ja yleensä kaikkialla, missä saattoi löytää jalansijan. Kaikki seisoivat silti ääneti odottaen kuolemanhiljaisuuden vallitessa.⁸⁰

Valtiovalta pyrki hillitsemään hautajaisiin liittynyttä juhlintaa lukuisilla ylellisyysasetuksilla 1700-luvun kuluessa. Asetuksissa hautajaiset määrättiin yksipäiväisiksi ja niissä määrättiin tarkasti hautajaisissa tarjotusta ruoasta ja juomasta, ruumisarkkujen puulajista ja verhoilusta sekä käärinliinojen materiaalista.⁸¹ Ylellisyysasetusten määräyksiä noudatettiin vaihtelevasti, eivätkä vainajansa perhepiirissä haudanneet aateliset todennäköisesti noudattaneet niitä kovinkaan tarkasti. Ylellisyysasetusten keskeisenä tavoitteena oli sosiaalisten erojen ylläpitäminen ja varsinkin rahvaan epämoraaalisena pidetyn ylellisyyskuluttamisen vähentäminen. Hautajaisjärjestelyiden tarkka sääntely olikin suunnattu pikemminkin rahvaan monipäiväisiä hautajaisjuhlia kohtaan, joissa pöydät notkuivat ruokaa ja viina virtasi.⁸²

Suuret ja julkiset hautajaiset järjestettiin 1700-luvulla ja 1800-luvulla useammin miehille kuin naisille. Naisista näyttävin menoin haudattiin

pääasiassa hallitsijat, eikä aristokraattinaisille enää 1700-luvun alun jälkeen juurikaan järjestetty 1600-luvun mukaisia suuria hautajaissaattueita ja monipäiväisiä juhlia. 1800-luvulla sivistyneistöperheissä seremonialliset kuolemanrituaalit toimitettiin pääasiassa kodin seinien sisäpuolella. Ruumissaatto hautausmaalle oli vaatimatonta, ja siihen osallistuivat ainoastaan miehet. Silti lyhyenkin saattueen sosiaalinen ja kulttuurinen merkitys oli suuri, varsinkin kaupunkitilassa, jossa ruumisvaunut tekivät näkyväksi vainajan viimeisen matkan kotoa hautausmaalle. Poikkeuksena hautajaisten privatisoitumisesta tai muuttumisesta miesten julkisen aseman osoituksiksi olivat hovinaiset, joiden hautajaiset hovi järjesti ja maksoi. Hovinaisten julkisten hautajaisten järjestäminen oli osa hovin seremoniallisuutta ja näyttävää vallan manifestoitumista, mikä oli Kustaa III:n politiikan ytimessä.

Kreivitär Sprengtporten, herttuatar Hedvig Elisabet Charlottan hovin hovimestarinna, haudattiin Tukholman Riddarholmenin kirkkoon 10. maaliskuuta 1780. Herttuattaren ja herttua Carlin hoviherrat kantoivat kreivittären arkun ulos kuninkaanlinnasta kappelin kautta. Ruumissaatto lähti kohti Riddarholmenia tiukassa rankijärjestyksessä. Monien vau-
nujen aiheuttama tungos ja sekasorto oli kuitenkin niin suuri, että kaikki eivät löytäneet etiketin mukaista paikkaansa hautajaissaatossa. Kaukais-
ten sukulaisten vaunut tulivat saattojonossa ennen lähimpiä sukulaisia ja
alempien virkamiesten ennen ylempiä. Tämä herätti tyytymättömyyttä
niiden keskuudessa, jotka kokivat tulleen väärin kohdelluiksi.⁸³ Seka-
sortoinenkin hautajaissaatto kunnioitti vainajan muistoa, ja ruumisvau-
nujen, arkun ja hevosten koristeet sekä saattojoukon määrä toivat esille
tämän aseman. Hautajaisten kulttuurinen merkitys oli kuitenkin suurin
hautajaisseremoniaan osallistuneille, ei vainajalle tai hautajaisista syystä
tai toisesta pois jääneille läheisille. Kreivittären hautajaissaattueen seka-
sortoisuus ja sen aiheuttamat poikkeamat etiketin noudattamisessa har-
mittivat nimenomaan hautajaisiin osallistuneita sukulaisia ja muita aate-
lin ja hovin jäseniä.

Kuolemantapauksesta ilmoittaminen perheelle, ystäville ja sukulaisil-
le aloitti poismenneen henkilön kuolemaan liittyneet järjestelyt. Vaina-
ja valmisteltiin ruumiinvalvojaisia ja hautajaisia varten, hautaamiseen ja

hautajaisiin liittyneistä käytännön järjestelyistä huolehdittiin ja surutalo puettiin valkeilla lakanoilla, kuten rovasti Ståhlen kuollessa, tai mustalla sametilla, kuten kuninkaallisissa hautajaisissa ja 1800-luvulla sivistyneistön kuolinhuoneissa. Näyttävät, julkiset hautajaiset olivat viimeinen elämäntavan manifestaatio, jonka tarkoituksena oli muistuttaa vainajan statuksesta ja saavutuksista mutta myös elämän katoavaisuudesta. Näyttävät hautajaiset järjestettiin merkittävälle henkilölle, vaikka suuri osa säätyläisistä haudattiinkin 1700- ja 1800-luvulla hiljaisesti ja yksityisesti. Kuolemasta ilmoitettiin kuitenkin aina kirjallisesti: ensin surukirjeinä, myöhemmin sanomalehtien yleistyessä kuolinilmoituksina. Lisäksi säätyläisten kuolemasta tiedotettiin ja vainajaa kunnioitettiin soittamalla kaupungin tai pitäjän kaikkien kirkkojen kelloja.

MUISTAMISEN PAIKAT JA MUISTOESINEET

Kuolleita perheenjäseniä, sukulaisia ja ystäviä muisteltiin syntymä- ja nimipäivinä tai muina tärkeinä hetkinä. Materiaalinen kulttuuri paljastaa sen, miten suuri merkitys muistamisen paikoilla ja muistoesineillä sekä surun ulkoisilla merkeillä oli säätyläis- ja aateliskulttuurissa.⁸⁴ Kuolemaan, hautajaisiin ja muistamiseen liittyi rikas aineellinen kulttuuri, joka visualisoi kuoleman ja kiinnitti sen kosketettaviin ja säilytettäviin esineisiin. Kuolemaan liittyneet rituaalit ja traditiot edellyttivät erilaisten esineiden, tilojen ja paikkojen käyttämistä ja näyttämistä.

Suuret hautajaisvaakunat, joita kannettiin 1600-luvulla vainajan hautajaisaatossa, sijoitettiin hautajaisseremonian jälkeen vainajan kotikirkkoon, missä ne tekivät kirkkokansalle näkyväksi paikkakunnan mahtisukujen kuoleman yli ulottuneen vallan. Tapa jäi pois käytöstä 1700-luvun kuluessa, kun aatelin hautajaiset yksityistyivät ja muuttuivat pienimuotoisemmiksi tapahtumiksi. Edellisen vuosisadan hautajaisvaakunat, hautajaismiekat ja hautajaishaarniskat säilyivät kirkoissa muistuttaen 1600-luvun hautajaisten mahtipontisista ulkoisista puitteista. Hautajaisvaakunat kirkoissa osoittivat myös sen, että suvun jäseniä oli haudattu kirkkoihin, joissa oli aatelin hautakuoreja ja hautaholveja. Aatelisia

haudattiin kirkkoihin vielä 1700-luvun lopulla, jolloin aatelisten arkut pyrittiin kuljettamaan viimeiseen lepoonsa sukukartanon seurakunta-kirkkoon, millä tavalla aatelissuku osoitti patronaattioikeuttaan (*jus patronatus*, oikeus valita asuinpaikan seurakunnan pappi) ja valta-asemaansa paikkakunnalla.⁸⁵ Aateliset lahjoittivat kirkkoihin 1600- ja 1700-luvulla myös kivisiä muistotauluja, joihin usein oli kirjattu edesmenneen avio-parin nimet, syntymä- ja kuolinajat sekä tittelit. Muistotauluja koristivat myös puolisoitten sukujen vaakunat. Painetut hautajaisrunot ja ruumis-saarnat jäivät nekin muistuttamaan aatelisten vainajan vaikutusvallasta, asemasta ja toiminnasta elinaikanaan.

Suruväki, erityisesti vainajan lähipiiri, johon kuului niin perhe kuin palveluskuntakin, pukeutui hautajaisissa suruasuun. Surupuku kuului säätyläisten vaatevarastoon, koska siihen tuli pukeutua sekä läheisten että kaukaisten sukulaisten kuoleman vuoksi. Lisäksi aina hallitsijan kuoleman jälkeen vallitsi maansuru, joka edellytti periaatteessa kaikilta surupukua. Leski kantoi surupukua loppuelämänsä ajan tai siihen asti, kunnes avioitui uudelleen. Suruajan pituuteen vaikutti se, kuinka läheinen sukulainen vainaja oli ollut. Surupuvut valmistettiin muotipuvun kaavaan, ja puvustoon kuuluivat kaikki asusteet päähineistä käsineisiin, päällysvaatteisiin ja aamutakkiin asti. Muodikkuudesta tai säädynmukaisesta elämäntavasta ei tarvinnut tinkiä suruaikanakaan, vaikka sallittuja värejä olivatkin vain musta, harmaa ja valkoinen.⁸⁶

Vauriissa säätyläistalouksissa myös palveluskunnalle hankittiin hautajaisia varten uudet surupuvut, joita kantamalla he manifestoivat kuolleen isäntänsä tai emäntänsä statusta ja omaa asemaansa palveluskunnan hierarkiassa.⁸⁷ Palveluskunnalle voitiin antaa myös mustia vaatteita isäntäväen vaatevarastosta tai vainajan jäämistöstä.⁸⁸ Tapa pukea korkea-arvoisimmat palvelijat surupukuun oli yleinen myös muualla Euroopassa.⁸⁹ Vaatteiden ja pukeutumisen avulla kuolema ja suru tehtiin näkyviksi. Surupukua kantamalla jälkeensä jääneet kunnioittivat vainajan muistoa ulkoisella tavalla, jonka kaikki tunnistivat, vaikka eivät olisi tunteneet henkilöitä lainkaan.

Esineet voivat kantaa muassaan suuria merkityksiä ihmisille. Aineellinen kulttuuri muokkaa ihmisiä, heidän maailmankuvaansa, arvostuksiaan

ja tunteitaan. Esineet, mutta myös paikat ja tilat, välittävät ja ilmaisevat tunteita, yhteenkuuluvuutta ja sukusiteitä elämän ja kuoleman hetkinä. Kuolemaan ja vainajiin liittyneet esineet jäivät muistuttamaan kuolleista henkilöistä vielä pitkään hautajaisten jälkeen. Muistoesineiden valmistaminen saattoi toimia myös osana surutyötä tai ystävyys- ja kiintymyksen osoituksena. 14-vuotias Ottiliana Sofia Adlercreutz lähetti marraskuussa 1799 ystävättärelleen Jacobina Charlotta Munsterhjelmille kuolleen äitinsä hiuksia ja pyysi tätä punomaan niistä itselleen kaulakorun.⁹⁰ Hiuksista valmistetut korut olivat suuressa suosiossa Euroopassa 1700–1800-luvuilla. Rakkaan ihmisen hiuksissa ajateltiin olevan erityistä voimaa, minkä vuoksi hiuksista valmistetut korut olivat suosittuja muistoja sekä elävistä että kuolleista läheisistä. Yksinkertaisimmillaan kyse oli hiuskiehkuroiden tallettamisesta medaljongin sisään tai pienen hiuspunoksen kiinnittämisestä rintakoruun. Monimutkaisimmat korut olivat taidokkaita punoksia, joissa ihmisen hiuksista nyplättiin pitsiä tai punottiin kameerannekorun ketju.⁹¹ Jacobina Charlotta oli taitava käsitöiden tekijä, joka teki koruja hiuksista sisarensa ja serkkunsa kanssa, ja loviisalainen lukkoseppä varusti korut lukoilla. Hiuskorut annettiin lahjoiksi

sukulaisille ja ystäville muistuttamaan molemminpuolisesta kiintymyssuhteesta.⁹² Ottiliana Sofia lähetti myöhemmin Jacobina Charlottalle myös omia hiuksiaan koruiksi punottaviksi.⁹³ Äidin hiuksista ja omista hiuksista tehty koru oli nuorelle tytölle konkreettinen, kosketettava ja kaulalla kannettava muisto kuolleesta äidistä. Koru oli samaan aikaan muistoesine ja muotiesine.

Kirkkojen hautakuorit ja hautaholvit olivat pitkään tärkeitä muistamisen ja muistin paikkoja, koska vuosisatojen ajan aateliset haudattiin juuri kirkkoihin. 1700-luvun loppupuolella alkoi muutos, jonka myötä haudat siirrettiin pois kirkoista ja kirkkojen välittömästä läheisyydestä. Papisto argumentoi sen puolesta, että kirkot olivat elävien, eivät kuolleiden, tiloja. Aikakauden lääketieteellisessä keskustelussa puolestaan kiinnitettiin kaikkialla Euroopassa huomiota kirkkoon hautaamisen hygieni- ja saniteettikysymyksiin ja suositeltiin hautapaikkojen siirtämistä kaupunkien ulkopuolelle. Ruotsissa kiellettiin uusien hautapaikkojen myyminen niin kirkkoihin kuin kirkkomaillekin jo 1783, ja hautaaminen kirkkoihin kiellettiin kokonaan Ruotsissa 1815 ja Suomessa 1822.⁹⁴ Tämän jälkeen säätyläisten haudat siirtyivät kirkoista ja hautamausoleumeista hautausmaille ja niistä tuli paikkoja, joissa vainajia saattoi muistella luonnon helmassa. Aatelin piirissä vainajat saivat muistopaikan 1800-luvun alussa usein kartanoiden puistoihin, vaikka heidät haudattiin sukuhautoihin tai hautausmaille rakennettuihin hautakappeleihin, sillä kirkko ei halunnut vainajia haudattavan siunaamattomaan maahan. Nouseva keskiluokka ja sivistyneistö puolestaan tilasi suuria hautakiviä tai hautapatsaita koristamaan hautausmailla sijainneita leposijoja ja manifestoimaan vainajien yhteiskunnallista asemaa.⁹⁵

Englantilaisesta puutarhasta tuli 1700-luvun lopulla olennainen osa muistamisen kulttuuria Euroopan säätyläisten keskuudessa. Sen keskeisiin elementteihin kuuluivat luonnolliselta vaikuttava epäsäännöllinen muotokieli, suuret puut, laajat ja rauhallisesti kumpuilevat nurmikentät, lammet ja solisevat purot sekä erilaiset rakennetut elementit, kuten huvimajat, temppelit, rauniot, patsaat ja muistomerkit. Englantilaisen puiston luoma illuusio villistä ja vapaasta luonnosta liittyi 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa voimistuneisiin ajatuksiin ihmisten luontosuhteesta ja

siitä, millainen vaikutus maisemilla, näkymillä ja paikoilla oli ihmisten tunne-elämään. Englantilaistyyppisten puistojen ensisijainen päämäärä oli herättää ihmisissä ihailua ja iloisia tunteita. 1700-luvun loppupuolen ihmisten maailmankuva ei enää sisältänyt sitä laajalle ulottunutta kuoleman ja tuonpuoleisen idealisointia, joka kuului ylempien säätyjen kuolemankulttuuriin edellisellä vuosisadalla. Kuolleiden perheenjäsenten tai ystävien muistaminen puiston siimeksessä tarjosi varhaisromanttikan aikakauden ihmisille paikan paitsi muistoille ja muistamiselle myös omien sielunliikkeiden ja tunteiden, kuten kuolleen läheisen aiheuttaman surun, tutkiskeluun.⁹⁶

Hautausoleumeja ja hautamonumentteja rakennettiin sekä hautausmaille että kartanoiden puistoihin. Ruotsissa ja Suomessa yksityisiä hautakappeleita ja hautoja kartanoiden puistoissa oli kuitenkin vähän muuhun Eurooppaan verrattuna, sillä täällä papisto vastusti jyrkästi muuhun kuin vihittyyn maahan hautaamista. Hautamuistomerkkejä pystytettiin kaupunkien ulkopuolella sijainneille vehreille hautausmaille useammin kuin kartanoiden puistoihin.⁹⁷

Sophie von Fersen antoi pystyttää Itä-Göötanmaalla sijaitsevan Löfstadin linnan puistoon uusklassisen muistomerkkin veljensä Hans Axel von Fersenin muistoksi. Muistomerkki – uusklassinen urna lehväköynnöksin ja seppelein koristellulla jalustalla – sijoitettiin pienelle saarelle, joka rakennettiin lammen keskelle, kun Löfstadin linnan puutarha muutettiin 1810-luvulla muodikkaaksi englantilaiseksi maisemapuistoksi.⁹⁸ Viipurissa paroni Paul von Nicolay antoi pystyttää Monrepos’n kartanon puistoon obeliskin puolisonsa herttuatar Alexandrine de Broglien kahden Venäjän sodissa Napoleonin vastaan kaatuneen veljen muistoksi vuonna 1827. Obeliskista tuli keskeinen elementti Monrepos’n englantilaistyyppisen puiston idyllistä maisemaa. Puiston monien muistomerkkien ja -patsaiden joukossa oli 1810-luvulla myös von Nicolayn isän Ludwig Heinrich von Nicolayn rintakuva, jonka jalustassa oli tekstit *Sustine et abstine* – *Sapere aude et tace* – *Iam lates*. Kestä ja kieltäydy – Ymmärrä kuunnella ja vaieta – Siten pysyt turvassa.⁹⁹

Kuuluisin englantilaistyyppiseen puistoon haudattu henkilö lienee valistusfilosofi Jean-Jacques Rousseau. Ermenonvillessa lähellä Pariisia

1778 kuolleen Rousseau'n hautamonumentti pystytettiin 1780 markiisi de Girardinin puistossa sijaitsevalle poppelien koristamalle saarelle. Monumentti oli osa Girardinin laajaa englantilaista maisemapuistoa, josta tuli 1700-luvun lopulla suosittu vierailukohde. Rousseau'n hautapaikasta tuli Euroopan kirjallisten piirien ikoninen pyhiinvaelluskohde, jossa vieraili

seurueineen myös Kustaa III matkallaan Italiaan 1783.¹⁰⁰ Fagervikin kartanon perijä Mikael Hisinger vieraili Ermenonvillessa syyskuussa 1784. Puutarhataiteesta kiinnostunut Hisinger kuvaili päiväkirjassaan puistoa yksityiskohtaisesti ja teki englantilaisesta puistosta päiväkirjaansa piirroksen, jossa puutarhan keskeiset elementit, myös Rousseau'n hauta, näkyvät.¹⁰¹

Julkisilla paikoilla olleet ja valtion pystyttämät hautamuistomerkit kantoivat omia merkityksiään. Kuningas Kustaa III:n suunnitteleman Viaporiin pystytetyn kreivi Augustin Ehrensvärdin muistomerkin oli tarkoitus muistuttaa niin Ehrensvärdin panostuksesta Viaporin rakentamisessa ja Ruotsin rannikkolaivaston luomisessa kuin Viaporin linnoituksesta itsestään osana Ruotsin valtakunnan modernia puolustusta ja Kustaa III:n poliittista ideaalia. Lisäksi hautamuistomerkki oli osoitus Kustaa III:n ja Ehrensvärdin suhteesta, joka oli alkanut jo kuninkaan lapsuudessa. Aristokraattien arvosteleman kuninkaan oli tärkeää tehdä näkyviksi vahvaa kuninkaanvaltaa kannattaneet ylhäisaateliset. Kustaa III:n vallankäyttöä tutkinut historioitsija Henrika Tandefelt painottaakin, että Ehrensvärdin muistomerkkiä tulee lukea pikemminkin uskollisen alamaisen ja tämän kuninkaan monumenttina kuin pelkästään vainajaa kunnioittavana hautamuistomerkkinä.¹⁰²

Todennäköisesti hautamuistomerkkejä suunniteltiin paljon enemmän kuin mitä niitä lopulta pystytettiin. Esimerkiksi Italiaan terveytensä vuoksi matkustaneen ja siellä vuonna 1792 kuolleen Hedvig von Fersenin vanhemmat ja puoliso suunnittelivat hänelle hautamuistomerkiksi siroa obeliskia sijoitettavaksi johonkin perheen omistamien kartanoiden puutarhoista, mutta suunnitelma ei koskaan toteutunut.¹⁰³

Muistamisen kulttuuri ei kuitenkaan edellyttänyt aina paikkaa, jossa surra tai muistella vainajaa. Muistojen kiinnittymisessä tiettyyn hautapaikkaan tapahtui selvä muutos 1800-luvulle tultaessa, jolloin yhä useammin hautausmaalla sijainnut hauta toimi muistin ja muistamisen paikkana, jonka hoitaminen ja jolla vieraileminen olivat tärkeä osa muistamisen kulttuuria. Yhtä lailla muistamisen kulttuuri ja muistot saatettiin kiinnittää yksittäisiin, pieniin esineisiin kuten hiuskoruihin tai miniatyyrimuotokuviiin.

ELETTY JA KOETTU KUOLEMA

Isoäitinsä kuolemasta päiväkirjassaan kirjoittanut nuori tyttö, jonka mainitsin tämän tekstin alussa, oli Jacobina Charlotta Munsterhjelm, tuolloin 13-vuotias aatelisneiti Hämeenkylässä kartanosta. Hänen päiväkirjansa vuosilta 1799–1801 on yksi esimerkki kuoleman kokemuksesta säätyläisten maailmassa uudella ajalla. Jacobina Charlotta kirjoitti isoäitinsä sairaudesta ja kuolemasta, ruumiin pesemisestä ja pukemisesta sekä perheen suruasuista ja isoäidin hautajaisista. Hän kirjoitti myös, kuinka Hämeenkylässä kartanoon saapui uutisia sukulaisten kuolemista ja hautajaiskutsuja yhtä usein kuin tietoja kihlauksista, häistä ja syntymistä. Elämän ja kuoleman kokemukset kietoutuivat osaksi päivittäistä elämää. Årstan kartanossa Märta Helena Reenstierna puolestaan kuvasi vuosina 1793–1839 päiväkirjaansa ikävääänsä ennen päiväkirjan aloittamista kuolleita lapsiaan kohtaan ja kirjoitti 77-vuotiaan miehensä kuolemasta ja 32-vuotiaan poikansa kuolemasta onnettomuudessa. Jacobina Charlotta Munsterhjelm sanallisti harvoin tunteensa, kun taas Märta Helena Reenstierna ja vuosina 1737–1750 päiväkirjaa kirjoittanut Metta Magdalena Lillie ilmaisivat päiväkirjoissaan surunsa perheenjäsenten kuollessa. Myös 1800-luvun alkupuolella Anders Munsterhjelm kirjoitti kirjeissään tyttärelleen suuresta surustaan ja tuskastaan vaimon kuoleman jälkeen. Kuoleman kokemus ja halu tai tarve sanallistaa se kirjeisiin, päiväkirjoihin tai muistelmiin oli yhteistä kaikille säätyläisille, joiden kirjoittamia tekstejä olen analysoinut tässä luvussa. Kokemukset olivat yhteisöllisiä (ruumiinvalvojaiset, hautajaiset, kuolinkellojen soittaminen), yksilöllisiä (tunteet kuoleman hetkellä, sitä odottaessa tai vuosia kuolemantapausten jälkeen) tai yksityisiä ja henkilökohtaisia paradoksaalisesti julkisessa tilassa (vainajan muistelu puistossa tai hautausmaalla).

Päiväkirjat ja kirjeet sekä esineet, hautapaikat ja hautamonumentit kertovat siitä, miten kuolema elettiin ja koettiin Ruotsin valtakunnan aatelin ja aatelittomien säätyläisten piirissä. Kuoleman kokemukset, kuolemaan liittyneet kulttuuriset rituaalit ja seremoniat sekä aineellinen maailma olivat ylirajaisia ja eurooppalaisia pikemminkin kuin erityisesti ruotsalaisia tai suomalaisia. Taidehistorioitsija Marja Terttu Knapas painottaa, miten

kuolemankulttuuriin vaikutti suuresti eri puolilla Eurooppaa, erityisesti Saksassa ja Ranskassa 1700-luvun lopulla nousseet ajatukset terveydestä ja hygieniasta, jotka johtivat vuosisataisten tapojen muutokseen ja hautaustapojen sekä sen myötä kuoleman aineellisen kulttuurin ja muistamisen kulttuurin muutoksiin.¹⁰⁴ Rationalistisen maailmankuvan nousun myötä kuolemaan ei myöskään enää 1600-luvun lopulla ja 1700-luvulla suhtauduttu ainoastaan ajatuksena sielun pelastumisesta ja paremmasta elämästä tuonpuoleisessa. Kuolema muuttui läheisen ihmisen menetykseksi, mikä etnologi Bo Lönnqvistin mukaan johti vainajien ruumiiden ja hautapaikkojen suoranaiseen kulttiin, hautauskapojen, hautamonumenttien ja hautamuistomerkkien ylenpalttisuuteen. Tämä ilmeni selkeimmin aatelin ja säätyläistön kuolemankulttuurissa, jossa rituaalien merkitys vainajan – kuolemalle menetetyn läheisen – korvaamisessa ja muistamisessa oli keskeinen.¹⁰⁵ Kuolemanrituaalit, esineellinen kulttuuri ja muistin paikat vahvistivat sukuyhteyksiä ja säätyläiskulttuuria sekä kytivät elävien ja kuolleiden maailman yhteen. 1600-luvun suurista julkisista hautajaisista ja barokin runsaasta kuoleman esineellisestä kulttuurista aateli ja säätyläistö siirtyivät 1700-luvun kuluessa hillitympään, antiikin ihanteita tavoittelevaan muotokieleen ja yksityisempään suremiseen ja mietiske-lyyn luonnon helmassa. Aateliskulttuurissa kuolema ja muistaminen niin esineiden kuin paikkojen avulla löysi samanlaiset tai samankaltaiset ilmenemismuodot eri puolilla Eurooppaa. Tämä ilmenee kirjeenvaihdossa ja päiväkirjoissa mutta myös viranomaisasiakirjoissa, puutarhataiteen teoreettisissa esityksissä tai hautaamisen hygieniää käsitelleissä lääketieteellisissä teksteissä sekä kaunokirjallisuudessa ja kuvataiteessa.

SÄÄTYLÄISET JA
KUOLEMANKULTTUURI
1600-LUVULTA
1800-LUVULLE

1. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm* *dagböcker* [1970], 2.2.1800, 5.2.1800, 6.2.1800, 7.2.1800, 47.
2. Ilmakunnas 2016, 42–46; Vainio-Korhonen 2011; Vainio-Korhonen 2012a; kuolemasta kirjeissä ja kuolemasta tiedottamisesta ks. myös Arvidsson 2007, 169–200; Häggman 1994, 81–86; Jalland 1989, 171–187.
3. Vrt. Sjöblad 1997.
4. Häggman 1994, 70–75, 80–86; Rundquist 1989, 322–331.
5. Elias 1993; Pajari 2013; Pajari 2014c.
6. Porter 1989; ks. myös Hakapää 2013, 127.
7. Vrt. Lönnqvist 2013; ks. myös Pajari 2013, 139 ja Pajari 2014c.
8. Esim. Ariès 1975; Ariès 1977a; Ariès 1977b; Ariès 1983; Vovelle 1974; Vovelle 1983; ks. myös Hakapää 2013 ja Pajari 2013.
9. Bringéus 1987; Lönnqvist 2013; Pentikäinen 1990; Söderpalm 1994.
10. Lahti 2016; Lindgren 2009.
11. Häkkinen ym. 1991; Jutikkala 1987; Katajala 1994; Lappalainen 2012; Turpeinen 1986.
12. Esim. Kallioinen 2009; Vilkuna 2005; Vuorinen 2002.
13. Lehikoinen 2011; Hakola ym. 2014; ks. myös Kuparinen 1999 ja Maaniitty 2015.
14. Barclay ym. 2016; Korpiola & Lahtinen toim. 2015; Lahtinen & Korpiola 2017; Korpiola & Lahtinen 2018; Woods

- 2005; ks. myös Daly Goggin & Fowkes Tobin 2013.
15. Vrt. Pajari 2013, 139.
16. Vainio-Korhonen 2012c, 144–150; lapsikuolleisuudesta ja lapsivuodekuolleisuudesta Englannissa ja Ranskassa, ks. esim. Woods 2005, 33–55.
17. Häggman 1994, 103–109; Wirilander 1974, 143–149.
18. Vainio-Korhonen 2012c.
19. Häggman 1994, 70–71, 83, 104–106; Ilmakunnas 2011, 215–216; Vainio-Kurtakko 2010, 96; ks. myös Rundquist 1989, 127–128.
20. Rahikainen 2013, 77–78; Woods 2005, 39–43.
21. Häggman 1994, 110–111; Ilmakunnas 2011, 217, 296.
22. Ekero Eriksson 2010, 50; Vainio-Korhonen 2012c.
23. Häggman 1994, 83–84; Ilmakunnas 2011, 216.
24. Vrt. Pajari 2013, 141–144; kuoleman satumanvaraisuudesta ks. Savin 2011.
25. Wirilander 1974, 149.
26. Elmroth 1981, 180–186; Ilmakunnas 2011, 215.
27. Wirilander 1974, 145–148.
28. Sjöblad 1997, 280–282; ks. myös Ekero Eriksson 2010, 50–59.
29. *Årstadagboken* [1946], passim; ks. myös Ekero Eriksson 2010 ja Sjöblad 1997.
30. Sjöblad 1997, 281–282. ”Men dess sör-gande föräldrars hiertfrätande sorg är däremot obeskrifvelig [...] önskar jag Guds mildaste hugsvalelse öfver di Sorg och hiertblödande föräldrar samt och mig synderska som nu skolat smaka den bittra sorgeskalken [...]. Gud vet att mitt hierta blöder av sorg och åtanken om desse älskansvärda barnens bortgång. Fast di nu är sälla i evighet.”
31. Ks. Barclay ym. 2016; Woods 2005, 57–60 ja passim.
32. Häggman 1994, 81–85; Rahikainen 2013, 78.
33. *Årstadagboken* [1946], 24.11.1812, 6.12.1812., 465–468.
34. Kallioinen 2009; Maaniitty 2015; Vuorinen 2002.
35. *Metta Magdalena Lillies dagbok* [2008]; ks. myös Sjöblad 1997, 111–154.
36. *Metta Magdalena Lillies dagbok* [2008], 15–16.
37. *Metta Magdalena Lillies dagbok* [2008], iii.
38. *Metta Magdalena Lillies dagbok* [2008], 49–50.
39. Häggman 1994, 80–86; Ilmakunnas 2016, 234–236.
40. Axel von Fersen Sophie von Fersenille 5.6.1782, 26.6.1782. B XXV a:14. VLA, Löfstadarkivet. ”Je nai pas de nouvelles de Axel, je hais bien cette guerre.” ”je nai pas de nouvelles de Axel depuis le 23e octobre cela est affreux.”
41. Axel von Fersen d.ä.:s arkiv vol. 8–9. RA, SA; ks. myös Fersen 1929.
42. Axel von Fersenin kirjeet Fabian von Fersenille. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. RA, SA.
43. Axel von Fersen Sophie von Fersenille 14.6.1789. B XXV a:14. VLA, Löfstadarkivet. ”mon pauvre fabian, mes inquietudes pour lui troublent fort ma vie champêtre.”
44. Axel von Fersen Fabian von Fersenille 5.8.1789. Fabian Reinhold von Fersens arkiv vol. 1a. RA, SA. ”Je me trouveroi fort heureux ici, si ce netoit mon inquietude pour mes fils.”
45. Rundquist 1989, 322–331; Steinrud 2008, 158–161; ks. myös Häggman 1994, 81.
46. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker* [1970], 2.2.1800, 5.2.1800, 6.2.1800, 7.2.1800, 47. ”[...] mormor som är siuk nu kan hon aldeles intet tala och intet kan röra högra han fotten är ock så litet lam.”
47. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker* [1970], 12.2.1800, 48. ”i dag är det en mycket betydande dag ty klockan tålf på förr middan dog hon men arbetade länge med döden innan hon dog [...]”
48. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker* [1970], 13.2.1800, 14.2.1800, 15.2.1800, 16.2.1800, 48–49.
49. Häggman 1994, 81; Rundquist 1989, 325–331; Kuolinvuoteella vieraileminen oli tärkeä osa kuoleman kulttuuria myös muissa yhteiskuntaryhmissä, ks. Ilona Pajarin luku tässä teoksessa.
50. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm dagböcker* [1970], 27.1.1800, 28.1.1800, 29.1.1800, 10.2.1800, 46–48.
51. Ilmakunnas 2011, 171.
52. *Årstadagboken* [1946], 13.1.1811, 436.

53. *Dagboks-anteckningar* [1881] 11.6.1769, 30. ”Jag var oändeligen rörd af att taga afsked af min Mormor, som jag förmodligen aldrig mera får se.”
54. Vainio-Korhonen 2012b, 105–106.
55. Ks. Vainio-Korhonen 2008 ja Vainio-Korhonen 2012b.
56. Ilmakunnas 2011, 171, 174; Rundquist 1989, 327–331.
57. Häggman 1994, 81.
58. Lönnqvist 2013, 59–72, 106–109; Rundquist 1989, 327–331.
59. Rundquist 1989, 330–331.
60. 1500–1600-luvun kuolemankulttuurista ks. esim. Grundberg 2005, Grundberg 2006, Stenberg 1998 ja Lönnqvist 2013, 101–109; ks. myös Ågren 2010; hautajaisvaakunoista ks. Brummer 2011, 102–109.
61. Revera 1984; ks. myös Lappalainen 2005, 332.
62. Lappalainen 2005, 332.
63. Lappalainen 2005, 331–338.
64. Granstedt 1967–1969.
65. af Hällström 2012; Kustaa III:n vallan manifestaatioista ks. myös Alm 2002, Tandefelt 2008 ja Tandefelt 2012.
66. Nikula 2010, 500–507.
67. af Hällström 2012, 345–349.
68. af Hällström 2012, 337.
69. Ilmakunnas 2011; Rundquist 1989, 328; Vainio-Korhonen 1994, 283.
70. Ilmakunnas 2011, 174–178.
71. Arvidsson 2007, 58–59, 147; Bringéus 1987, 204; ks. myös Edgren 2002.
72. *Årstadagboken* [1946], 30.4.1794, 62–63.
73. *Åbo Almänna Tidning* 5.11.1814.
74. Ilmakunnas 2011, 173.
75. Ilmakunnas 2011, 173; Hildebrand 1956, 683.
76. Arvidsson 2007, 142; Ilmakunnas 2011, 171–173.
77. *Årstadagboken* [1946], 20.1.1811, 437–438.
78. Wacklin 1989, 164–166.
79. Wacklin 1989, 164.
80. Wacklin 1989, 164–165.
81. Arvidsson 2007, *passim* ja Gillgren 2005, 510–511; vrt. hautajaisia koskevat määräykset 1600-luvulla. Ks. esim. Runefelt 2001, 167.
82. Vrt. Vilku 2015, 317–323.
83. Ehrensvärd 1878, 105–106.
84. Vrt. Daly Goggin & Fowkes Tobin 2013.
85. Knapas, M. T. 2005, 151–153.
86. Ilmakunnas 2011, 171–172; Pylkkänen, 1982, 367–374; ks. myös Rundquist 1989, 324; Wacklin 1989, 164–165.
87. Ilmakunnas 2011, 172.
88. Pylkkänen, 1982, 367.
89. Buck 1979, 63.
90. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* [1970], 24.11.1799, 40.
91. Ks. esim. Ilmakunnas 2016, 139.
92. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* [1970], 30.8.1799, 7.9.1799, 27.9.1799, 4.11.1799, 6.11.1799, 22.11.1799, 24.11.1799, 11.1.1800, 15.5.1800, 34–36, 39–40, 45, 59.
93. *Jacobina Charlotta Munsterhjelm's dagböcker* [1970], 13.12.1799, 8.2.1800, 42, 48.
94. Gillgren 2005, 510–511; Knapas, M. T. 2004, 41–42, 45; Schönback 2008, *passim*.
95. Knapas, M. T. 2004, 40–51; ks. myös Lindgren 2009.
96. Knapas, R. 2007.
97. Knapas, M. T. 2004, 45–49.
98. Sylvan 2010, 92–93.
99. Knapas, R. 1988, 240–243; Knapas R. 2003, 169, 174.
100. Kustaa III:n matkasta, ks. esim. *Gustave III* 1986, 273n1; Ranskan vallankumouksen aikana Rousseau'n tuhkat siirrettiin Pantheoniin, mutta hautaustaustomerkki on yhä Ermenonvillesa, ks. *parc-rousseau.fr*; ks. myös Knapas, M. T. 2004, 45.
101. Hisinger 2015, 239–250.
102. af Hällström 2012, 332–351; Tandefelt 2012, 324–325.
103. Hedvig von Fersens gravmonument. F II:20. VLA, Löfstadarkivet.
104. Knapas, M. T. 2004.
105. Lönnqvist 2013, 184 ja *passim*.